

APOLOGETIKA ÉS FILOLÓGIA

Adalékok az „ördög” fogalmának modern használatára.

Á K O S K Á R O L Y

Az ördög a vallásos fogalomkör egyik legkiemelkedőbb alakja. Tanulmányozása mélyen bevezet a vallás keletkezésének, fejlődésének s az olyan ma is nagy jelentőségű vallások eszméinek kérdéseibe, mint pl. a kereszténység vagy a zsidó vallás.

Ha valaki elhatározná, hogy elmélyed az ördögre vonatkozó problémákban, nagyon jellemző nehézségekre bukkan. Meg sem kísérelm persze itt az irodalom áttekintését, csak utalásokat szeretnék tenni; a példaképpen kiragadott illusztrációk is mutatják azonban az általános vonásokat.

1960-ban jelent meg Brockhaus kiadásában a *Lexikon zur Bibel*. A *Teufel* címszó az ördög fogalmát nyelvi alapon, a rabbinikus, a pogány és a teológiai felfogás szerint tárgyalja.

A keresztény teológiai felfogás szerint az ördög bűnbeesett angyal, tehát anyag-talan, szellemi lény, óriási hatalommal felruházott személyiség, aki gyűlöli az emberiséget. Ő a „hazugság atyja”, aki Isten helyére tör. Az ő műve a bűn. A keresztény közösség legnagyobb ellensége, aki Antikrisztusként átmenetileg majd győzelmet is arat a keresztények felett, ekkor azonban Krisztus megjelenik, és ezer évre megbilincseli; ezután még egyszer győz, de utána véglegesen a poklokra vettetik.

Az említett mű Márkra hivatkozva közli még, hogy az ördög a démonok fejedelme, s e démonok száma légio.

E lexikon szerint tehát az ördög teológiai értelmezésével kapcsolatosan azt olvashatjuk, hogy konkrétan létező személyről van szó, s „a bűnbeesés kényelmetlen ténye, hogy Isten teremtett olyan lényeket, amelyek legbelső törekvése a rosszra irányul”.

Mielőtt rátérnénk a *Teufel* címszó egyéb vonatkozásaira, meg kell itt jegyeznünk, hogy ez a teológiai felfogás mélyen áthatja számos mai mű szerzőjének a gondolkodását. A nagyon elterjedt Kröner Taschenbuch sorozat 1960-ban 15. kiadásban megjelent *Philosophisches Wörterbuch*-ja pl. a *Wille* címszó alatt megjegyzi: rosszat nem akarhat más, csak a „sátán”. A sátán mindenesetre idézőjelbe került.

Visszatérve a *Lexikon zur Bibel*-hez, az emberben önkéntelenül felmerülnek a következő kérdések. Mit fejez ki a sátán fogalma? Honnan ered ez a fogalom?

Nyelvi jelentését illetően az említett lexikonból kiderül, hogy a német *Teufel* szó a görög diabolosból ered, ami tagadót, viszálykeltőt jelent. A diabolos szó szerepel a *Septuagintában* a sátán szó fordításaként. A sátán viszont kárszerző személyt, a héber bírói eljárásban felperest jelent. Jó volna többet tudni erről a kérdésről, de a lexikon itt szűkszavú, áttér megint a teológiai fogalomra, s közli, hogy János szerint az ördög „e világ fejedelme”, s Pál szerint egyenesen „a világ istensége”.

Ennyiben mégis választ kaptunk arra, mit fejez ki a teológiai sátán fogalom, világosan látjuk ugyanis, hogy minden rávonatkozó utalás a földi, az evilági életet hangsúlyozza a túlvilágival szemben. E vallásos szempont képviselői a valóság fonák tükörképét nyújtják. Egy képzelt túlvilág szemszögéből megvetőleg nézik a valóságos, az anyagi létet, s érthető, hogy ennek az örök túlvilágnak a szemszögéből

mindaz, ami az ember földi valóságát jelentőséggel ruházza fel, tagadás, az isteni rend elleni lázadás.

S persze a tét az ember, a sátán, miközben az embert a földi élet igenlésére biztatja, bűnbe csábítja.

Mindez csak halvány utalásként van persze az említett lexikonban, de világosan kivehető abból is, hogy a nyelvi részbe éppen az ördög világi vonatkozásai kerültek mint eredetének — vallásos — lényegére utaló tényezők.

Az ördögnek ez az elvont, nagyon általános megfogalmazása csak akkor domborodik ki, ha az ember továbblép a mai kereszténység fogalmainak kritikai tisztázásához, de ezt Brockhaus lexikonában nem fogjuk megtalálni.

Talán többet kapunk e lexikonból, ha az ördög eredetére vonatkozó kérdésünkre keresünk választ? A „*pogány*” ördögfogalommal kapcsolatban a görög démonokról esik szó, ezek a holtak lelkeiként tisztelt természetfeletti lények, szeszélyes és kiszámíthatatlan jelenségek voltak az ókori görögök mitológiai képzeletében. Mágikus módszerekkel lehetett rájuk hatni. A perzsa vallásos képzeletben az ördög a természet hatalmát képviselte, s egyenrangú személynek tekintették az istennel.

Sovány anyag. Jellegzetes képviselője annak a történelmi felfogásnak, amely olyan heterogén társadalomtörténeti viszonyokat egy kalap alá vesz, mint az ősközösségi démonhit és a fejlett keleti despotizmus dualizmusa. Kritikailag persze mind a kettő felhasználható, mert valóban a démonhitnek megfelelő nézetekből alakult ki mind Ormuzd, mind Arrimán alakja.

De talán a *Lexikon zur Bibel* nem tekinthető jellegzetesnek az ördög irodalmára? Hátha egy etnográfiai jellegű mű többet nyújtana? A *Funk and agnalls standard dictionary of folklore mythology and legend* (1950.) a *sátán* címszó alatt először a kereszténység felfogását ismerteti, mindenesetre kiegészítve az ördög különböző koroknak megfelelő ábrázolásával. Az ördög alakjának történelmi keletkezésére vonatkozólag itt is egy nevezőre hozva kapjuk a természeti vallás, vagyis az ősközösség fogalmait a későbbi rabszolgaság és feudalizmus vallási fogalmaival, de a már ismert adatokat két fontos részlettel kiegészítve. Egyrészt azzal, hogy az ördög alakja tartalmazza az *ókori vallások* macska, kígyó, kecske, sárkány istenségeit. Másrészt a sátánban a keresztény (az „*igaz*”) istennek alárendeltjévé válik a pogány (vagyis a meghódolt) népek istene. A zoroastrizmuson kívül a babiloni vallási mítoszokra is kapunk utalást. S végül egy fontos, de megmagyarázatlan megjegyzés olvasható arról, hogy a pogány istenségek jellegéhez a kereszténység sátánjában a gonoszság vonása társul, ami a bűn, betegség, hazugság, halál, árulás egysége.

E megjegyzés elárul valamit, de azután elleplezi ugyanazt. Elárulja, hogy az ősközösségi vallások a napi életre vonatkoztatva egészen másként fogták fel a természetfeletti lényekhez társított szándékot, mint a későbbi vallások, különösen a kereszténység. Elleplezi e megjegyzés a bűn fogalmának történeti fejlődését, amely távolról sem jelentette mindig ugyanazokat a tényezőket az ősközöségtől a mai társadalmi viszonyokig.

Ugyanezekkel a hibákkal találkozunk Joseph McCabe racionalista enciklopédiájában a sátán címszó alatt. Helyesen utal a kereszténység sátánjának az ókori babilóniai legendákra való visszavezethetőségére, de semmi magyarázata sincsen annak, honnan került a sátán ott elő. Az *evil* címszó alatt arról olvashatunk, hogy a kereszténység beállítottága a gonoszsággal kapcsolatban hamis, mert a szenvedések nem teszik sohasem jóvá az erkölcsöket. Az erkölcsök kérdése azonban nem elvont, történetietlen kérdés. McCabe bírálatának tehát, bár egyetértünk vele, szűkkörűségét kell a rovására írunk.

Foglaljuk össze e nagyon szórványos irodalomra támaszkodó tapasztalatokat: a kereszténység számára az ördög a vallás központi alakja. Az irodalom kerüli, hogy tisztázza az ördög alakjának világos jelentőségét a modern kereszténységben, s elkerüli az ördögfogalom kialakulásának ismertetését a maga történelmi teljességében. Egyáltalán fel sem merül az ilyen vallási fogalom fejlődésének társadalmi-történeti szempontja. S ugyanígy áll a helyzet az erkölcs fejlődésével is. Végül az ördög pszichológiai, az egyén tudatában jelentkező problémája sem található meg.

A vallási szempontok háttérbe szorítják a néprajziakat s a pszichologiaikat. Jogos-e néhány kiragadott könyvből ilyen messzemenő következtetéseket levonni?

Bizonyítéku! megint csak ugyanilyen módszer alkalmazásával egy-két példát hozunk fel.

1939-ben jelent meg magyarul Szumowski Ulászlónak *Az orvostudomány története* című műve. Ez a sok szempontból jelentős könyv kiegészíti az ördögnek az eddigiekben bemutatott fogalmát egyrészt az ősközösségi viszonyok emberének tudatából — kezdetleges ismeretek, a betegség, álm, halál jelenségekörének félreértett tényei —, valamint saját tevékenysége következményeinek félremagyarázásából (munka és mágia) eredő pszichológiai tényekkel. Másrészt igen értékes adatokat közöl a középkori ördöghit daemonomániás következményeiről. Szumowski, az orvostörténész tehát túlhaladja az ördögfogalom szokásos pszichológiai korlátait, bár egyébként a történeti szempontokat ő sem a társadalmi viszonyoknak megfelelően alkalmazza.

Mit bizonyít ez? Hogy valóban joggal hiányoltuk e szempontok érvényesítését s valóban határozott szűkkörűség érvényesül az ördögre vonatkozó irodalomban. E szűkkörűség magyarázatára is fényt vet Szumowski könyvének fordítója, dr. „vitéz” Herczeg Árpád azokkal a megjegyzéseivel, amelyek az ördög pszichiatriai szerepével kapcsolatos részeket kísérik. Érdemes az egyik ilyen megjegyzést (243. lap) idézni. „Egyes egyházi személyek tévedéseit, hibáit vagy kóros tüneteit, avagy egyes helyi eljárásokat és intézkedéseket nem szabad a katolikus egyház rovására írni és az egyház tanításával, amely isteni eredetű, azonosítani, mert az egyház tanítása véleményem szerint, a szeretetben kulminál. Különösen az alább ismertetendő kóros jelenségeket, lelki abnormitásokat és lelki járványokat nem szabad az egyháznak tulajdonítani. Az egyéni tévedések a régmúlt századok hiányos ismereteiből, tudatlanságból erednek. Az egyház tiltakozott ellenük, de szava, sajnos, a pusztában elhangzó szózat volt. Ma már, hála Isten, egészen más, egészséges a helyzet. Ezért senkinek sem kell szégyenkeznie a múlt századok tévelygése miatt. Mindamellett félreértések és nehezítések elkerülésére mégis kihagytam a Charcot—Bourneville—Szumowski-féle kórtörténetek fordításából azokat a részleteket és kitételeket, melyek talán túlságosan realiztikusak, avagy talán árnyékot vethetnének a kórtörténetekben szereplő egyének erkölcsiségére. Különben is az erkölcsiséget illetően az orvosok embertársaikkal szemben sokkal elnézőbbek és megértőbbek, mint mások, mert akiket mások talán bűnözőknek tartanak, azokat az orvosok gyakran csak sajnálatra méltó betegeknek minősítik, és felmentésüket kérik a bíróságtól.

Mindéz nem vonatkozik a magyarországi viszonyokra, mert a derék magyar (katolikus és protestáns) papság, valamint a magyar szerzetes rendjeink mindig kitüntek és a jelenben is kitűnnek (hazafiasságukon stb. kívül) egészséges hajlamaikkal, magyaros józanságukkal és integer életükkel.”

Az egész ördöggkérdés középkori jelentőségét vitéz Herczeg álláspontjával gyökeresen ellentétes helyes megvilágításban megtalálhatjuk egy 1960-ban megjelent és igen jól megírt kis könyvben, Kulcsár Zsuzsa: *Inkvizíció és boszorkányperek* című, a Kossuth Kiadónál megjelent könyvében, kiterjesztve az ördög fogalmának vizs-

gálatát a feudális rendszer államhatalmának a fennálló rendet védelmező törekvéseire.

Mit akartunk mindezzel bizonyítani?

Az ördög fogalmának kutatója feltétlenül szemben találja magát a különböző művekben megnyilvánuló szűkítő tendenciákkal. E tendenciák részben onnan erednek, hogy az egyes szakterületek képviselői igyekeznek a maguk speciális szakkörére korlátozódni. Ezt a törekvést nagymértékben elősegíti a társadalmi viszonyokból eredő érdek torzító befolyása.

S mi az, ami mindebből a könyvtáros munkáját közelebből érinti?

A könyveket a könyvtáros legtöbb esetben csak általános tárgya szerint ismeri. A kutatók számára azonban azt kellene feltárni, merre haladjanak, ha nem akarnak az egyes könyvekre többnyire jellemző szűkkörűségbe beleszállni.

Láttuk, mennyire nehéz kérdés ez. Az ördög fogalmával foglalkozó kutatónak pl. át kell lépnie az orvostörténelem, a középkori történet területére is, különben a keresett adatok igen jelentős része nem kerül a szeme elé. A jelenlegi könyvtárosi munka azonban a könyveket többnyire csak főtárgyuk szerint csoportosítja, s nem emeli ki a fogalmak belső összefüggésének megfelelő vonatkozásokat. Az irodalom egyre gyorsuló ütemű növekedése különösen fontossá tenné annak a kérdésnek a tanulmányozását, hogyan lehetne részletesebben fogalmak szerint csoportosítani s pl. ajánló bibliográfiákba foglalni az irodalmat.